INGLIZ VA O'ZBEK BADIIY DISKURSIDA «AYOL» KONSEPTINING KONSEPTUAL METAFORALAR ORQALI VOQELANISHI: KOGNITIV MODELLAR VA MILLIY-MADANIY FARQLANISH

Xalikova Dilafro'z Shuhratovna
Xalqaro innovatsion universiteti
Filologiya kafedrasi dotsenti
xalikova.dilafruz3003@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24202339

Annotatsiya: Ushbu tezisda Doris Lessing va Salomat Vafo nasriy asarlari asosida «ayol» konseptining konseptual metaforalar orqali voqelanish xususiyatlari qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etiladi. Ingliz va o'zbek badiiy diskursida ayol obrazining kognitiv modellari, metaforik proyeksiyalari, shuningdek, G'arb va Sharq lingvomadaniy paradigmalaridagi milliymental farqlanishlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: «Ayol» konsepti, konseptual metafora, kognitiv model, badiiy diskurs, Doris Lessing, Salomat Vafo, lingvokulturologiya.

Kirish

Zamonaviy lingvokognitologiya va kognitiv semantikada til va tafakkurning o'zaro munosabati masalasi, jumladan, inson ongidagi abstrakt tushunchalarning tilda qanday voqelanishi eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi [1]. Kognitiv lingvistika asoschilari J. Lakoff va M. Jonsonning ta'kidlashicha, metafora nafaqat tilning estetik bezagi yoki uslubiy figura, balki inson tafakkurining fundamental mexanizmi bo'lib, u bizning dunyoni idrok etishimiz, tushunishimiz va tasavvur qilishimizni belgilaydi [2]. Har qanday konseptual soha o'zining mavhumligidan kelib chiqqan holda, uni anglash uchun yanada aniqroq, sensor-perseptiv tajribaga tayanuvchi manba sohalariga (source domains) ehtiyoj sezadi. Jahon va o'zbek tilshunosligida «ayol» konsepti insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimgi, universal va ayni paytda milliy-madaniy jihatdan o'ta rang-barang konseptlaridan biri sifatida e'tirof etiladi [3]. Ingliz va o'zbek lingvomadaniy makonlarida «ayol» konseptining mazmuniy hajmi, uning xulq-atvori, ijtimoiy roli, ruhiy olami va jamiyatdagi o'rni turlicha konseptual metaforalar orqali yuzaga chiqadi. XX asr ingliz adabiyotining yirik namoyandasi Doris Lessing hamda zamonaviy o'zbek nasrining yetakchi vakili Salomat Vafo ijodiy merosi ushbu metaforik modellarning qiyosiy-tipologik tahlili uchun ulkan empirik material beradi [4, 5].

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — Doris Lessing va Salomat Vafo nasriy asarlarida «ayol» konseptini voqelantiruvchi konseptual metaforalarning turlari, ularning kognitiv modellari hamda ingliz va o'zbek tillaridagi milliy-madaniy farqlanishlarini ochib berishdan iboratdir.

Metodologiya. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini kognitiv tilshunoslikning konseptual metafora nazariyasi (J. Lakoff, M. Jonson, M. Jonson-Laird), lingvokulturologik yondashuvlar (V. I. Karasik, Sh. Safarov) hamda matn semantikasi va qiyosiy adabiyotshunoslik tamoyillari tashkil etadi [1, 2, 6]. Badiiy diskursda «ayol» konseptining metaforik arxitektonikasini rekonstruksiya qilishda quyidagi ilmiy metodlar majmuasidan foydalanildi:

Konseptual metaforani aniqlash va qiyoslash metodi: Badiiy matnlardan metaforik ifodalar tanlab olinib, ular «Maqsad sohasi» (Target Domain) va «Manba sohasi» (Source Domain) asosida freym-kognitiv tahlil qilindi [2].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Lingvokulturologik tahlil: Ingliz va o‘zbek tillaridagi metaforik proyeksiyalarning milliy mentalitet, urf-odatlar, tabiat hodisalari va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liqligi o‘rganildi [6].

Komponent va kontekstual tahlil: Tanlab olingan badiiy parchalardagi lisoniy birliklarning semantik tarkibi va muallif konseptosferasidagi o‘rni aniqlandi.

Tadqiqotning empirik bazasini Doris Lessingning «The Golden Notebook», «The Summer Before the Dark» romanlari va Salomat Vafoning «O‘zini izlayotgan ayol», «Tilsim saltanati» asarlaridan olingan 400 dan ortiq matn parchasi va metaforik konstruksiyalar tashkil etdi [4, 5].

Natijalar. O‘tkazilgan kognitiv-semantik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Doris Lessing va Salomat Vafo nasrida «ayol» konseptining konseptual metaforalar orqali voqelanishi o‘ziga xos izomorf (mushtarak) va allomorf (farqli) xususiyatlarga ega. Tahlil natijasida quyidagi asosiy kognitiv metafora modellari aniqlandi:

«Ayol - Olam / Tabiat» kognitiv modeli. Har ikki yozuvchi ijodida ham ayol tabiatning ajralmas qismi, tiriklik manbai va koinotning markaziy unsuri sifatida metaforik talqin qilinadi. Biroq bu metaforaning manba sohalari turlicha reallashadi.

Ingliz badiiy diskursida (Doris Lessing nasrida) tabiat metaforasi ko‘pincha kosmik miqyosdagi o‘zgarishlar, tartibsizlik (chaos) va erkinlik tushunchalari bilan bog‘lanadi. Masalan, ayol ruhiyati «storm» (bo‘ron), «shifting landscape» (o‘zgaruvchan landshaft) yoki «fragmented ecosystem» metaforalari orqali ochib berilib, shaxsiy erkinlik va ichki ziddiyatlar ko‘rsatiladi [4].

O‘zbek badiiy diskursida (Salomat Vafo nasrida) esa «ayol — tabiat» modeli ko‘proq unumdorlik, sabr, tuproq, bahor va hayotiy barqarorlik metaforalariga tayanadi. Matnlarda ayol obrazi «yer», «bahor nafasi», «suvdek sokin va tubsiz» kabi milliy-madaniy manba sohalari orqali voqelanib, uning ma’naviy bardoshi va qat’iyati namoyon bo‘ladi [5]. «Ayol - Uy / Makon (Diving/Sanctuary)» kognitiv modeli. Ushbu kognitiv model ayolning ijtimoiy va ma’naviy vazifasini ochib berishda muhim o‘rin tutadi. Doris Lessing asarlarida uy metaforasi ko‘pincha qamoqxona, cheklov yoki patriarxal tuzumning tor doirasi sifatida metaforik baholanadi («domestic prison», «cage of conventions») [4]. Qahramonlar ushbu yopiq makondan chiqib ketishga, o‘ziga xos kenglikni topishga intiladilar.

Salomat Vafo nasrida esa uy va o‘choq metaforasi muqaddaslik, ma’naviy panoh va oilaviy qadriyatlar qo‘rg‘oni sifatida namoyon bo‘ladi [5]. O‘zbek tilidagi «oilaning ustuni», «chirog‘i», «ko‘ngil qo‘rg‘oni» kabi metaforik birikmalar ayolning oilaviy muhitdagi markaziy o‘rnini va uning ma’naviy mas’uliyatini kognitiv jihatdan tasdiqlaydi. «Ayol ruhiyati - Harakatdagi mexanizm / Oqim» kognitiv modeli. Doris Lessing nasrida ayolning ichki kechinmalari, psixologik holati ko‘pincha ratsional-analitik va mexanik metaforalar orqali ifodalanadi. Aql va ong «mechanism», «computer», «labyrinth» kabi metaforalar orqali modellashtirilib, intellektual izlanishlar ko‘rsatiladi [4]. Salomat Vafo nasrida esa ruhiy olam lirik-emotsional va tabiiy oqim metaforalari orqali voqelanadi [5]. «Ko‘ngil daryosi», «dard oqimi», «qalb torlari» kabi metaforalar o‘zbek tilining milliy-estetik tabiatiga mos ravishda ayolning nozik ruhiy olamini, sabr-toqatli va hissiyotga boy tabiatini aks ettiradi.

Muhokama. Olingan ilmiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, «ayol» konseptining konseptual metaforalar yordamida voqelanishi milliy mentalitet va badiiy-estetik mezonlar bilan bevosita bog‘liqdir [1, 6]. G‘arb (ingliz) lingvomadaniy makonida individualizm, ratsionalizm va shaxsiy avtonomiya g‘oyalari ustun bo‘lgani sababli, Doris Lessing asarlarida metaforalar ko‘pincha shaxsiy isyon, intellektual erkinlik va jamiyat bilan ziddiyatlarni aks ettiruvchi manba sohalariga tayanadi [2, 4]. Sharq (o‘zbek) lingvomadaniy muhitida esa jamoaviylik, ma’naviy-axloqiy qadriyatlar, oilaviy rishtalar va ichki ruhiy kamolot ustuvorligi sababli, Salomat Vafo nasrida metaforik modellar ko‘proq sabr, ma’naviy poklanish, tabiat

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

uyg'unligi va qalb sadoqati kabi tushunchalar orqali yuzaga chiqadi [3, 5]. Bu holat ikki xil adabiy-estetik paradigmada konseptual metaforaning funksional imkoniyatlari turlicha ekanligini, biroq har ikkala yozuvchi ham ayol tabiatining chuqur psixologik va universal mohiyatini ochib berishga intilishini ko'rsatadi.

Xulosa

Doris Lessing va Salomat Vafo nasriy asarlarida «ayol» konseptining konseptual metaforalar orqali voqelanishini qiyosiy-tipologik o'rganish asosida quyidagi xulosalarga kelindi: «Ayol» konsepti ingliz va o'zbek badiiy diskursida boy metaforik tizimga ega bo'lib, uning kognitiv modellari universal va milliy-madaniy xususiyatlarni qamrab oladi. Doris Lessing nasrida ratsionalizm va shaxsiy erkinlik g'oyalari ustun bo'lib, metaforalar kosmik, intellektual va shaxsiy isyon manba sohalari orqali voqelanadi. Salomat Vafo nasrida esa milliy mentalitetga xos ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, sabr, tabiat uyg'unligi va uy-o'choq muqaddasligi kabi metaforik modellar yetakchilik qiladi. Aniqlangan konseptual metaforalar turli tillardagi badiiy matnlarda milliy tafakkur tarzi va muallif konseptosferasining o'ziga xos jihatlarini ochib berishda asosiy kognitiv vosita bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kubryakova, E. S. Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazyke. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 2004. – 560 p.
2. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
3. Safarov, Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 p.
4. Lessing, Doris. The Golden Notebook. London: Michael Joseph, 1962. – 568 p.
5. Vafo, Salomat. O'zini izlayotgan ayol. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2020. – 320 p.
6. Karasik, V. I. Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs. Volgograd: Peremena, 2002. – 477 p.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.